

ПРАВОВЕ ПОЛОЖЕННЯ ДВОРЯНСТВА В ЕПОХУ ПЕТРА І

Проаналізовано зміни в урядовій політиці відносно дворянства в епоху Петра І, значення окремих законодавчих актів, визначено відмінність у позиції дворянства щодо самодержавної влади в Європі та Росії, зроблено висновок про системну модифікацію станової структури суспільства, що знайшло відображення в демократизації правового становища дворянства.

Ключові слова: Російська імперія, Петро І, дворянство, правовий статус.

Сучасна суверена Українська держава знаходиться на шляху формування громадянського суспільства, однією з головних складових якого є певний комплекс прав і свобод її громадян. Для правильного розуміння цього процесу актуальним уявляється історичне дослідження еволюції правового інституту дворянства в Російській імперії, зокрема в епоху Петра І.

Різним аспектам проблеми правового статусу дворянства у вітчизняній історії присвячено роботи О. Д. Градовського, В. Й. Ключевського, М. К. Любавського, М. П. Павлова-Сильванського, О. В. Романович-Славатинського, які зосереджували увагу в основному на історичному процесі формування дворянського стану, його боротьбі за політичне домінування. Особливе місце у дослідженні даної проблеми належить працям з «Освіченого абсолютизму» в Росії [2].

Дворянство – це юридично оформлена частина пануючого класу феодалів, що володіє певними, переданими в спадщину привілеями. У період капіталізму дворянство зрощується з буржуазією, зберігаючи в низці країн станові привілеї, і є носієм монархічної ідеології [3, с. 19].

Дворянством іменують європейську феодальну аристократію. Дворянство в Росії виникло у XII ст. як нижча частина військово-служивого стану, що складала двір князя або великого боярина.

Слово «дворянин» буквально означає «людина із князівського двору» або «придворний». Дворяни бралися на службу князем для виконання різних адміністративних, судових та інших доручень.

Найбільшого значення набули два основних етапи: формування боярства – надання місця на службі московському монархові за умови відмови від титулу «князь». І другий етап – скасування окремих титулів у період Петра I разом з появою нових, незвичайних звань і титулів. У часи Петра I й пізніше дворянство на Русі називалося шляхтою.

У спадщину від своїх попередників Петро I одержав сильно розхитаний служивий стан, не схожий на той служивий клас, який знала під цією назвою епоха розквіту Московської держави [8, с. 211]. Територія країни повинна була увійти у свої природні межі й отримати вихід до моря. Цього вимагали стан економіки країни та інтереси її безпеки. Для виконання даного завдання попередні епохи надали Петру I клас людей, що історично займалися збиранням всієї Русі. Цей клас був готовим не лише до необхідних удосконалень, яких давно вимагало життя, але й для боротьби з тими, з ким Петро почав Північну війну.

При Петрі продовжували розвиватися засади у стані, які висунуло XVII ст. Однак більш близьке, ніж у XVII ст., знайомство із Заходом внесло багато нового в умови побуту та служби дворянства, але це були нововведення зовнішнього порядку [8, с. 218]. Від «старого» в устрої служивого стану при Петрі I залишилося незмінним закріпачення служивого стану шляхом особистої служби кожної служивої людини державі.

Заходи Петра I стосовно служивого стану під час війни мали випадковий характер і лише в 1717 р., коли цар серйозно зайнявся «громадянством», вони набули загального і систематичного характеру [11, с. 42].

У 1711-1712 рр. поступово виходять з обігу в документах і указах терміни «діти боярські», «служиві люди», які замінюються запозиченим у Польщі словом «шляхетство», яке, у свою чергу, було запозичено поляками у німців і перероблено зі слова «Geschlecht» – рід.

Цей термін було обрано не тільки через пристрасть Петра до іноземних слів, але й тому, що в московські часи слово «дворянин» позначало невисокий чин, і люди старших служивих придворних і думних чинів не називали себе дворянами. В останні роки царювання Петра I та при його найближчих спадкоємців слова «дворянство» та «шляхетство» набуває одного й того ж значення, і лише за часів Катерини II термін «шляхетство» зовсім зникає із повсякденної російської мови.

У процесі модифікації служивого стану особливе значення надавалося системі відбору, виховання та освіти дворян. Час від часу Петро I влаштовував огляд усіх дорослих дворян, які перебували і не перебували на службі, а також дворянських «недоуків» – дворянських дітей, які не досягли узаконеного для служби віку. На цих оглядах у Москві та Петербурзі цар іноді особисто розподіляв дворян і недоуків за полками та школами, власноручно проставляючи в списках «крижі» (хрестики) навпроти прізвищ тих, хто був придатним для служби. У 1704 р. Петро сам проінспектував у Москві понад 8000 скликаних туди дворян. Розрядний дяк викликав дворян, а цар дивився по зошити і ставив свої оцінки.

«Не без горя і не без сліз, – відзначає історик Н. Г. Устрялов, – відправлялися дворянські недоуки в далекі краї, де не бували ні батьки, ні діди їх, для справи мудрової, тяжкої, незгідної ні з їх званнями, ні з прихильностями, і тим більш важкою, що навряд чи хто з них розумів яку-небудь мову іноземну. Деякі з них були вже одружені, мали дітей, і легко уявити собі, скільки плачучих за ними залишалося в Москві та по садибах. Звичайно, не було дому, де б не тужили про тривалу розлуку з рідними й ближніми, приреченими вчитися ремеслу матроському. Багато кого, крім того, прирікали на відправку до єретичних земель, побоюючись, що гріховне спілкування з недовірками згубить молоді душі в цьому житті й майбутньому» [5, с. 36].

Центральне місце в петровських реформах у сфері державної служби посідає «Табель про ранги», який здійснив переворот не тільки у службовій

ієрархії, але й в основах самого дворянства, взявши за основу розподілу на чини посаду, що заміщала шляхом заслуги за особистими якостями і за особистою придатністю особи, що на неї влаштовується. Табель про ранги скасував стародавній розподіл на підставі родовитості та походження, і викоринював всяке значення аристократизму в російському державному ладі. Тепер будь-хто, досягши особистими заслугами високого чину, ставав на відповідну посаду, і, не пройшовши службовими сходами з нижніх чинів, ніхто не міг досягти вищих [7, с. 134].

Існує припущення, що думка про видання закону про порядок державної служби для дворян була подана Петру I Лейбницем. Сам Петро взяв участь у редагуванні цього закону, в основу якого лягли запозичення з «розкладів чинів» французького, пруського, шведського і датського королівств. Власноручно виправивши чорновий проект, Петро підписав його 1 лютого 1721р., але повелів до опублікування винести його на розгляд Сенату. Крім Сенату, Табель розглядався у військовій колегії, де було зроблено низку зауважень щодо розміщення чинів за рангами, окладів, введення до Табеля давніх російських чинів й усунення пункту про штрафи за заняття в церкві місць вище свого рангу. Проте всі ці зауваження були залишені без уваги. В остаточній редакції Табеля брали участь сенатори Головкін і Брюс, генеральні майори Матюшкін і Дмитрієв-Мамонов [6, с. 67].

Закон від 24 січня 1722 р. складався з розкладу нових чинів за 14 класами або рангами і з 19 пояснювальних пунктів до цього розкладу. Петровський Табель про ранги увів розподіл дворянства на потомствене й особисте. Потомствене дворянство передавалося у спадщину від батька і здобувалося: «за народженням» (за походженням), у результаті «монархової милості» та «дарування російського ордена», а також «за вислугою» (з 14-го рангу – для військових чинів і з 8-го – для цивільних). Завдяки Табелю про ранги людина незнатного походження, яка мала заслуги перед Батьківщиною на полі бою або ж на цивільній службі, могла одержати дворянство – особисте або навіть потомствене.

Для військових чинів потомствене дворянство забезпечувалося з 12-го класу. У Табелі зазначалося: «Військовим чинам, які дослужаться до обер-офіцерства не із дворян, то коли хто одержить цей чин, той суть дворянин, і його діти, які народяться в обер-офіцерстві, а коли не буде на той час дітей, а були колись, і батько буде бити чолом, тоді дворянство давати і тим, тільки одному синові, за якого батько буде просити. Інші ж чини, як цивільні, так і придворні, які в рангах не з дворян, ці діти не суть дворяни» [10, с. 64].

У першій половині XVIII ст. типовою для офіцерського корпусу фігурою став дворянин, зобов'язаний служити довічно. Він приходить на службу рядовим, потім одержує унтер-офіцерський чин і, нарешті, підвищується в офіцери. До третини офіцерів були з нижніх чинів гвардії, весь особовий склад полків якої довгий час складався із дворян. Значне число офіцерів було із солдатів недворянського походження (на початку 1720-х рр. недворянське походження мали до третини офіцерів) [9, с. 89].

Унаслідок прийняття Табеля про ранги постраждали насамперед люди родовиті, ті, хто здавна складав обране коло родовідної знаті при дворі та в уряді. Тепер вони стали на одну дошку з рядовим дворянством. Нові люди, які походили з середовища не тільки нижчих і зубожілих служивих чинів, але і з людей нижчих, не виключаючи холопів, приходять при Петрі на вищі державні посади.

При ньому з самого початку царювання на перше місце виходить О. Д. Меншиков, людина незнатного походження. Найвизначніші діячі другої половини царювання – всі люди незнатного походження: генерал-прокурор П. И. Ягужинський, права рука Петра в той час, вице-канцлер барон Шафиров, генерал-поліцмейстер Девієр – всі вони були іноземцями та іногородцями дуже низького походження; інспектор Ратуші, вице-губернатор архангелогородський Курбатов були з холопів, керуючий Московською губернією Єршов – теж. Зі старої знаті високе положення зберегли при Петрі І князі Довгоруки, Куракин, Ромодановський, Голіцини, Репнін, Бутурліни, Головін і фельдмаршал граф Шереметєв [7, с. 202].

Щоб підняти в очах оточуючих значення своїх неродовитих сподвижників, Петро став дарувати їм іноземні титули. Меншиков був підвищений у 1707 р. в сан ясновельможного князя, а перед тим, за клопотанням царя, був названий князем Священної Римської імперії. Боярин Ф. А. Головін теж спочатку був підвищений імператором Леопольдом I у графське достоїнство Римської імперії.

На думку Петра, дворянство повинне було стати стрижнем системи государевої служби, особливий відділ якої відповідав за підтримку її функціональності. Приналежність до дворянського звання в допетровське правління закріплювалася записом в «Оксамитову книгу». За Петра I стан підпорядковувався особливому відомству – герольдмейстерській конторі, що з 1748 р. була перетворена у департамент Герольдії при Сенаті. Головним завданням герольдмейстера стала боротьба зі старим відхиленням дворян від служби.

У 1703 р. було оголошено, що дворяни, які не з'явилися на огляд у Москву в зазначений строк, а також воєводи, «роблячи їм поноровку», будуть без пощади страчені. Проте до страт не дійшло, а уряд, як цього разу, так і пізніше, за неявку відбирав лише маєтки. У 1707 р. з тих, хто не з'явився на службу, стягували штраф, призначивши останній строк явки, після якого було наказано «бити кийками, заслати в Азов, і села їх відписати на государя». Але ці круті заходи не допомогли.

Особливо ретельно розшуком займалися фіскали. Але попри такі строгі заходи число дворян, що вміли шляхом роздачі хабарів та інших вивертів ухилятися від служби, було значним.

Разом із наділенням дворян почесним правом участі у справах держави Петро I дещо розширив їх привілеї. Однак при наступниках – Петра Ганні Іоановні, Єлизаветі Петрівні, Петрі III, Катерині II – вони стають настільки широкими, що Росія в цей період стає справжньою дворянською монархією [5, с. 54]. Після Петра генералітет і гвардія, тобто дворянство, що перебувало на

службі, навіть «робили уряд» шляхом двірських переворотів, користуючись недосконалістю закону про наслідування престолу.

Особливим привілеєм дворян стає також право на станове самоврядування. Відношення до нього з боку держави було двояким. Разом з підтримкою дворянського самоврядування штучно підтримувалася його розрізненість – повітові організації не підкорялися губернським і до 1905 р. не було загальноросійської дворянської організації.

Фундаментом Петровської політики відносно дворянства був закон «Про порядок наслідування в рухомих і нерухомих маєтностях», виданий 23 березня 1714 р., який визначав економічну основу цього стану.

Указ про єдиноспадкування, який закріпив дворянську власність на землю, встановлював, що батько міг передати нерухоме майно тільки одному із синів (або дочок, якщо немає сина); у разі відсутності дітей – одному зі своїх родичів, але неодмінно з тим же прізвищем. Заборонялося продавати й закладати нерухоме майно. Рухоме майно заповідач міг розподіляти між дітьми на свій розсуд. Указ був спрямований проти дроблення дворянських маєтків, який призводив, на думку Петра I, до руйнування дворянства [3, с. 717-718].

Відповідно до положень Указу відбувалося юридичне злиття помісного і вотчинного землеволодіння (на практиці це зближення відбулося набагато раніше, однак одержало легітимацію тільки тепер). Виникло нове поняття – нерухомість [1, с. 78].

Петро I, як відзначають більшість істориків, усі свої перетворення робив «похапцем», не завжди замислюючись про наслідки.

Новий Указ, що мав прогресивні риси, викликав невдоволення у дворянства. До того ж, як і багато нормативних актів петровської епохи, він був не досить добре розроблений з погляду юридичної техніки. Невизначеність формулювань породжувала складність у виконанні Указу.

В. О. Ключевський стосовно Указу зазначав: «Він погано оброблений, не передбачає багатьох випадків, дає неясні визначення, що допускають суперечливі тлумачення: у 1-у пункті рішуче забороняє відчуження

нерухомості, а у 12-у передбачає і нормує її продаж за нестатком; встановлюючи різницю в порядку спадкування рухомого і нерухомого майна, не вказує, що розуміти під тим й іншим, а це породжувало непорозуміння і зловживання» [4, с. 47].

Ці недоліки викликали кількарізові роз'яснення в наступних указах Петра. До 1725 р. Указ піддавався значному доопрацюванню, що призвело до значних відхилень від первісної редакції.

На думку В. О. Ключевського, «Закон 1714 року, не досягши припущених цілей, тільки вніс у землевласницьке середовище плутанину відносин і господарський розлад. Отже, підготовлений і забезпечений неподільною нерухомістю офіцер армійського полку або секретар колегіального закладу – таке службове призначення рядового дворянина на думку Петра» [5, с. 35].

Указ про єдиноспадкування проіснував недовго. Він викликав занадто велике невдоволення у дворянському середовищі, й дворянство всіляко намагалось обійти його: 9 грудня 1730 р. імператриця Ганна Іоанівна скасувала закон про єдиноспадкування.

При Петрі I старі засади громадської організації в деяких відносинах перестали існувати, в інших – одержали подальший розвиток. Зникла сусідська порука один за одного у справній явці на службу, припинилася сама служба сусідів в одному полку, припинилися вибори «окладчиків», які під наглядом присланої з Москви «великої людини» збирали відомості про службу кожного дворянина і на підставі цих відомостей робили розверстку помісних дач і грошового жалування, коли воно покладалось. Але Петро скористався стародавньою здатністю служивих людей діяти спільно, або, як то кажуть, корпоративно, щоб покласти на місцеве дворянство обов'язок участі в місцевому самоврядуванні та зборі державних повинностей. У 1702 р. відбулось скасування губних старост. Після реформи губернської адміністрації 1719 р. місцеве дворянство обирало з 1724 р. комісарів від землі й контролювало їх діяльність. Комісари повинні були щороку звітувати про свою діяльність повітовому дворянському товариству, яке їх вибрало, і яке за

помічені несправності та зловживання могло віддати винних суду і навіть покарати штрафом або конфіскацією маєтку [8, с. 67].

Усе це були жалюгідні залишки колишньої корпоративної об'єднаності місцевого дворянства. Тепер воно бере участь у місцевій роботі далеко не в повному складі, тому що більшість його членів служить по всій імперії. Вдома, на місцях, живуть тільки старі та малі й дуже рідкі відпускні.

Законодавчі заходи Петра чітко і істотно змінили форми того обов'язку, що лежав на служивих людях. Військова справа, що була в московські часи повинністю служивих людей, стає тепер повинністю всіх верств населення. Нижчі шари поставляють солдатів і матросів, дворяни, як і раніше, продовжуючи служити поголовно, можуть легше проходити в чини завдяки одержаній вдома шкільній підготовці, стають на чолі збройної маси і керують її діями та військовим навчанням. У московські часи одні й ті ж люди несли і військову, і цивільну службу, при Петрі обидві служби строго розмежовуються і частина дворянства має присвячувати себе винятково цивільній службі. Дворянин петровських часів, як і раніше, має виняткове право землеволодіння, але внаслідок указів про єдиноспадкування і ревізії він стає управителем свого нерухомого майна, відповідальним перед скарбницею за податну справність своїх селян, за тишу і спокій у своїх селах. Дворянство зобов'язане тепер з метою підготовки до служби навчатися і здобувати спеціальні знання.

З іншого боку, надавши служивому класу загальну назву дворянства, Петро додав до цього звання значення почесного шляхетного достоїнства, дарував дворянству герби та титули. Але разом із цим він зруйнував колишню замкнутість служивого класу, дійсну «шляхетність» його членів, відкривши через вислуги та Табель про ранги широкий доступ до дворянства представників інших станів, а законом про єдиноспадкування уможливив перехід з дворянства до купців і духівництва тим, хто цього хотів [4, с. 246].

Таким чином, у цей період дворянство зазнало системної модифікації. У результаті демократичних перетворень воно зі стану, права і переваги якого

визначалися його походженням, воно стає станом військово-бюрократичним, права і переваги якого створює і спадково визначає державна служба.

Новий устрій, нові способи та прийоми служби зруйнували колишні місцеві корпоративні організації дворянства. Ця зміна, на думку В. О. Ключевського, «була, можливо, найважливішою для долі Росії як держави». Регулярні полки петровської армії не одно-, а різностанові й не мають ніякого корпоративного зв'язку з місцевим світом, тому що складаються з осіб, набраних врозбід і які рідко повертаються на батьківщину.

Місце колишнього боярства зайняв «генералітет», що складається з осіб перших чотирьох класів. У цьому «генералітеті» особиста вислуга безнадійно перемішала представників колишньої родової знаті, людей, піднятих службою і заслугою із самих низів провінційного дворянства, що висунулися з інших суспільних угруповань, іноземців, які наїхали до Росії «на лов щастя та чинів». Під сильно рукою Петра генералітет був безмовним і покірним виконавцем волі і повелінь монарха.

У цьому полягає основна відмінність російського дворянства від дворянства європейського, де воно було силою, що нерідко стояла в опозиції монархові, користуючись традиційним для Європи правом недоторканності майнових прав. У Росії ж права дворян забезпечували їм заможне існування остільки, оскільки вони були лояльні стосовно монарха.

Список літератури:

1. *Градовский А.* Начало русского государственного права / А. Градовский. – СПб. : Нева, 2007. – 421 с.
2. *Дружинин Н. М.* Просвещенный абсолютизм в России / Н. М. Дружинин // Абсолютизм в России. XVII-XVIII века. – М., 1964; *Троицкий С. М.* Русский абсолютизм и дворянство в XVIII веке. Формирование бюрократии / С. М. Троицкий. – М., 1974; *Федосов И. А.* Просвещенный абсолютизм в России / И. А. Федосов // Вопросы истории. – 1970. – № 9; *Шепелёв Л. Е.* Чиновный мир России: XVIII – начало XX вв. / Л. Е. Шепелёв. – СПб. : Искусство, 1999.
3. Историческая энциклопедия : в 16 т. – М. : Сов. энциклопедия, 1973-1982. – Т. 5, т. 14. – 1199 с.
4. *Ключевский В. О.* История сословий в России / В. О. Ключевский. – М. : Форум, 2006. – 374 с.
5. *Ключевский В. О.* Курс русской истории / В. О. Ключевский. – М. : Академия, 2000. – Ч. IV. – 483 с.

6. Любавский М. К. Русская история XVII – XVIII веков / М. К. Любавский. – СПб. : Лань, 2002. – 574 с.
7. Павлов-Сильванский Н. П. Государевы служилые люди / Н. П. Павлов-Сильванский. – М. : Исторические хроники, 2000. – 321 с.
8. Романович-Славатинский А. Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права / А. Романович-Славатинский. – М. : Аспект, 2002. – 448 с.
9. Романович-Славатинский А. В. Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права / А. В. Романович-Славатинский. – М. : Пресс, 1998. – 565 с.
10. Российское законодательство X – XX вв. : в 9 т. – Т. 4 : Законодательство периода становления абсолютизма / [отв. ред. А. Г. Маньков]. – М. : Юрид. лит., 1986.
11. Соловьёв С. М. История России с древнейших времён / С. М. Соловьёв. – М. : Энциклопедия, 2008. – Т. XIV – XVIII.

Лизогуб В. А. Правовое положение дворянства в эпоху Петра I.

Проанализированы изменения в правительственной политике относительно дворянства в эпоху Петра I, значение отдельных законодательных актов, определены различия в позиции дворянства по самодержавной власти в Европе и России, сделан вывод о системном модификацию сословной структуры общества, что нашло отражение в демократизации правового положения дворянства.

Ключевые слова: Российская империя, Петр, дворянство, правовой статус.

Lyzogub V. A. Legal position of the nobility in the era of Peter I.

Analyzed changes in government policy regarding the nobility in this period, the value of certain legislative acts, defined the difference in the position of the nobility of autocratic power in Europe and Russia concluded a systematic modification of the social class structure of society, as reflected in the democratization of the legal status of nobility.

Key words: Russian Empire, Peter I, the nobility, the legal status.